

De eurosceptische wortels van GroenLinks

Een analyse van klein linkse eurosceptis in Nederland, 1979-1992

Naam: Menno Bots

Studentnummer: S1029190

Opleiding: Bachelor Geschiedenis

Datum: 14 juni, 2022

Begeleider: Carla Hoetink

Radboud Universiteit

‘In de veranderende Oost-Westverhoudingen is ‘Nederland uit de NAVO’ even sjabloonachtig en achterhaald als ‘De NAVO moet blijven’. (...) De uitbreiding van de Europese Gemeenschap kan een vreedzame veiligheidsstructuur bevorderen. Geen gesloten fort, dat de deling arm/rijk ook in Europa bevestigt, maar een democratisch gecontroleerde Europese gemeenschap, gericht op duurzame ontwikkeling. Het is nu tijd voor onze perestrojka!’

– Ria Beckers, 27 januari 1990

Inhoudsopgave

Inhoudsopgave	3
Inleiding	4
Hoofdstuk 1: Klein linkse eurosceptis in de jaren tachtig	15
Hoofdstuk 2: De fusieonderhandelingen in 1989	23
Hoofdstuk 3: GroenLinks en de weg naar Europa	29
Conclusie	35
Bibliografie.....	38

Inleiding¹

Nederland wordt traditioneel gezien als één van de meest ‘pro-Europese’ landen in Europa. En vanwege goede redenen, de overgrote meerderheid van Nederlandse politieke partijen steunde de Europese integratie tussen 1950-1990. Echter sinds de eeuwwisseling heeft het begrip ‘euroscepsis’ een plaats gekregen in de geesteswetenschappen en in de geschiedwetenschap. De polemiek tussen voorstanders van Europese samenwerking² en ‘eurosceptici’ lijkt meer gepolariseerd dan ooit. Recente ontwikkelingen in de Europese samenwerking laten ons zien dat het moeilijk is om nog te spreken van een ‘Europese consensus’ in Nederland. Zo stemde het Nederlandse volk in 2005 tegen de invoering van een Europese Grondwet en het voorstel werd geannuleerd. Betekent dit dat Nederland haar ‘pro-Europese’ imago heeft verloren? Krijgt ‘euroscepsis’ de overhand in Nederland? Wat is ‘euroscepsis’ überhaupt?

‘Euroscepsis’ is niet een nieuw fenomeen. Buiten de overgrote meerderheid was er wel degelijk tegengeluid tegen Europese integratie van kleine partijen als Communistische Partij Nederland (CPN), Pacifistische Socialistische Partij (PSP), Politieke Partij Radikalen (PPR) en de Staatkundig Gereformeerde Partij (SGP), die in de jaren zeventig en tachtig vroege trendsetters waren wat euroscepsis betreft. Drie van deze partijen (CPN, PPR en PSP) fuseerden op 24 november 1990 en vormden samen de nieuwe progressieve partij Groen Links (tot 1992 los geschreven).³ In het huidige politieke landschap in Nederland is GroenLinks wellicht de meest pro-Europese partij, Jesse Klaver bevestigt dit in een recente speech:

Wij pleiten al langer voor meer Europese samenwerking, een hechtere Europese Unie, dat Europa haar rol inneemt als moderne wereldmacht en haar waarden verdedigt.⁴

¹ Dit onderzoek is een bachelor scriptie voor de opleiding Geschiedenis aan de Radboud Universiteit. Ik wil graag mijn begeleider Carla Hoetink bedanken voor haar hulp en expertise bij het schrijven van dit onderzoek.

² In dit onderzoek hebben ‘Europese integratie’ en ‘Europese samenwerking’ dezelfde betekenis.

³ De naam ‘GroenLinks’ zal in dit onderzoek voor duidelijkheid aan elkaar worden geschreven.

⁴ ‘Klaver: Maak Europa een moderne wereldmacht’, GroenLinks <https://groenlinks.nl/nieuws/klaver-maak-europa-een-moderne-wereldmacht> (geraadpleegd 15 april, 2022).

Het pro-Europese standpunt van GroenLinks vergeleken met de standpunten van haar bloedgroepen lijkt een paradox te zijn. Drie eurosceptische partijen gaan samen en vormen vervolgens de meest pro-Europese partij van Nederland.

In dit onderzoek wordt gekeken naar hoe GroenLinks omging met haar ‘euro-sceptische’ verleden en zich in de periode 1979-1992 omvormde tot één van de meest pro-Europese partij in Nederland. Mijn analyse focust zich op de fusieonderhandelingen in de jaren tachtig tot de ratificatie van het Verdrag van Maastricht in 1992. Er zal aandacht uit gaan naar de onderhandelingen tussen de partijen: CPN, PSP, PPR en de innerlijke pijnpunten die deze partijen voelden bij Europese integratie. Hierbij zal ook de samenwerking van de partijen bij de Europese Parlementsverkiezingen aan bod komen. De analysemethode in dit onderzoek is gericht op het historiseren van het concept ‘eurosceptis’. Dit concept is door historici nog niet met genoeg zorg gebruikt. Dit onderzoek doet een poging om eurosceptis toe te passen op de casus van de fusie van GroenLinks aan de hand van een analytisch kader gebaseerd op vijf ‘vormen’ van eurosceptis: Economisch, politiek-institutioneel, cultureel, ideologisch en specifiek. Dit onderzoek voegt toe aan het debat over eurosceptis in Nederland en vervolgens ook aan het historiseren van het concept eurosceptis.

Nederland over Europa in historisch perspectief

Nederland wordt traditioneel getypeerd als één van de meest pro-Europese lidstaten. Historici hebben deze typering recent geproblematiseerd.⁵ Zo is de titel van het overzichtswerk *Verloren Consensus* (2013) veelzeggend. Vooral sinds het begin van het nieuwe millennium heeft ‘eurosceptis’ zich gevestigd als een krachtig begrip in de politieke cultuur. Dit heeft veel aandacht van met name politicologen getrokken. De grotere aandacht voor dit begrip heeft aanleiding gegeven voor historici om in de geschiedenis te zoeken naar scheuren in de Europese consensus van Nederland.

In recente literatuur is de ontwikkeling van de europastandpunten van Nederlandse politieke partijen zorgvuldig gedocumenteerd. In *Verloren Consensus* geeft de

⁵ Werken die het klassieke beeld problematiseren: Anjo G. Harryvan en Jan van der Harst ed., *Verloren consensus. Europa in het Nederlandse parlementair-politiek debat, 1945-2013* (Nijmegen 2013); Wim van Meurs et. al. eds., *Europa in alle staten: Zestig jaar geschiedenis van Europese integratie* (Nijmegen 2013); H. Vos, ‘The Netherlands turns Eurosceptic’ in: *The low countries: arts and society in Flanders and the Netherlands* (2012 Gent); Jan Beyers, Hans Volvaard en Patraick Dumont eds., *European integration and Consensus Politics in the Low Countries* (London 2014). H. Volvaard, G. Voerman en J. van der Harst, *Van aanvallen! Naar verdedigen? De opstelling van Nederland ten aanzien van Europese integratie 1945-2015* (Den Haag 2015).

historica Hilde Reiding een overzicht van de belangrijkste discussies over Europa in de Nederlandse parlementaire debatten.⁶ De eerste breuk in de Europese consensus is volgens haar te zien na de eerste Europese Parlementaire verkiezingen van 1979.⁷ Ze beschrijft een gevoel van onmacht bij politieke partijen om de koers van de Europese ontwikkeling bij te buigen in de communautaire richting. Zelfs bij de Partij van de Arbeid (PvdA), de partij die in de jaren zeventig onder leiding van Den Uyl veel kritiek had geleverd op de ontwikkeling van de Europese Gemeenschap, heerste er daarna het idee dat Nederland niet meer zonder Europa kon.⁸ De periode 1970-1984 is volgens de auteurs van *Verloren Consensus* gekenmerkt door een ‘permissieve consensus’, waarin de ontwikkeling van de Europese Gemeenschap zonder veel enthousiasme werd gesteund of zelfs enkel getolereerd.⁹

Dit beeld wordt ook geschetst door de politicologen Hans Vollaard, Gerrit Voerman en de historicus Jan van der Harst. Zij betogen dat partijstandpunten over Europese integratie grotendeels ‘eenheidsworst’ waren in de jaren tachtig.¹⁰ Desondanks zien ze dat er partijen waren die kritiek uitten op verdere Europese integratie, zoals de PvdA in de jaren zeventig, onder invloed van de vernieuwingsbeweging Nieuw Links.¹¹ Ook de SGP, de VVD (vanaf 1990) en de voorlopers van GroenLinks, worden genoemd als noemenswaardige tegenstanders van Europese samenwerking. Er was, zo benadrukken de auteurs, geen sprake van een fundamentele omslag van eurofilie naar euroscepsis in de jaren negentig, belangrijker was dat partijstandpunten constant veranderden.¹²

De periode van ‘permissieve consensus’ eindigt volgens historici rond 1985-1986. Dit is te danken aan de Europese Akte van 1986 volgens de historici Anjo Harryvan en Jan van der Harst. Commissievoorzitter Jacques Delors wist onder zijn leiderschap Europa uit een zogenoemde ‘sluimertoestand’ te waken.¹³ Zo schrijven ze: ‘Door

⁶ H. Reiding, ‘1973-1986: ‘De teleurstellende Europese werkelijkheid’ in: Anjo G. Harryvan en Jan van der Harst eds., *Verloren consensus. Europa in het Nederlandse parlementair-politiek debat, 1945-2013* (Nijmegen 2013) 103-142.

⁷ Reiding, ‘Teleurstellende Europese werkelijkheid’, 115-120.

⁸ H. Vollaard en G. Voerman, ‘Nederlandse partijen over Europese integratie’ *Internationale Spectator* 71:2 (2017) 5; Reiding, ‘Teleurstellende Europese werkelijkheid’, 109-114.

⁹ Reiding, ‘Teleurstellende Europese werkelijkheid’, 141.

¹⁰ Vollaard en Voerman, ‘Nederlandse Partijen over Europese integratie’, 5.

¹¹ Vollaard, Voerman en Van der Harst, *Van aanvallen! Naar verdedigen*, 129.

¹² Vollaard, Voerman en Van der Harst, *Van aanvallen! Naar verdedigen*, 175.

¹³ A. Harryvan en J. van der Harst, ‘1986-1993: Omslag door de val van de Muur en het Verdrag van Maastricht’ in: Idem, *Verloren consensus. Europa in het Nederlandse parlementair-politiek debat, 1945-2013* (Nijmegen 2013) 143.

de inbreng van Delors' Europese Commissie (...) maakte de scepsis spoedig plaats voor gevoelens van enthousiasme en optimisme'.¹⁴ Het gebruik van het woord 'scepsis' in deze passage geeft aan hoe problematisch het begrip euroscepsis is. Welke scepsis hebben ze het over? Harryvan en Van der Harst beweren in een later hoofdstuk, getiteld *Opkomende euroscepsis*, dat de eerste vorm van euroscepsis in de jaren negentig naar voren kwam, toen er binnen de VVD kritiek was op het supranationale karakter van de Europese Gemeenschap.¹⁵

Ook Vollaard en Voerman beschrijven de euroforie die opkwam na de Europese Akte. Zij gaan zover om te claimen dat euroscepsis hierna nog verder naar de marges van het politieke spectrum wordt geduwd.¹⁶ Hieruit wordt duidelijk dat het gebruik van het begrip 'euroscepsis' voor historici nog niet duidelijk genoeg gedefinieerd is. De kritiek van de VVD op Europa in 1990 en de kritiek van de PPR, PSP en CPN van 1979 op Europa zijn van compleet verschillende aard. Zonder de historische context is het moeilijk om 'euroscepsis' duidelijk te plaatsen in het historische debat.

De wijze waarop de sceptische partijen uit de vorige alinea's sceptisch waren is nog grotendeels onderbelicht. Er worden vaak enkel individuele partijposities benoemd zonder een nadere bestudering. Hilde Reiding heeft in 2012 een poging gedaan om dit gat op te vullen door dieper in te gaan op het 'type' euroscepsis van de PvdA. Het begrip wat bij haar casus centraal staat is 'voorwaardelijkheidsdenken': enkel wanneer de Europese gemeenschap voldoet aan de eisen van de PvdA, zou Europese integratie worden gesteund door de PvdA.¹⁷ Dit concept zal een belangrijke rol spelen in dit onderzoek, omdat het een paradox weergeeft in de klassieke typering van euroscepsis. Als een politieke partij tegen Europese verdragen stemt, maar openlijk voor Europese integratie is, is de partij dan eurosceptisch of pro-Europa? Dit is een paradox waar politicologen al langer mee worstelen.

Het definiëren van Euroscepsis

'Euroscepsis' is een veelgebruikte term, maar wat moeten we hier onder verstaan? Elke casus is uniek en andere 'vormen' van euroscepsis komen hierin naar boven. Sinds het begin van de 21ste eeuw hebben politicologen en historici een poging gedaan om euroscepsis een plek te geven in het wetenschappelijk debat.

¹⁴ Harryvan en Van der Harst, '1986-1993: Omslag door de val van de Muur', 153.

¹⁵ Harryvan en Van der Harst, '1986-1993: Omslag door de val van de Muur', 163.

¹⁶ Vollaard en Voerman, *Nederlandse Partijen over Europese integratie*, 7.

¹⁷ H. Reiding, 'Sociaaldemocratische voorwaarden aan Europa' *De Hofvijver* nr.17 (2012).

Politicologen hebben een eerste poging gedaan om ‘eurosceptis’ zo methodologisch mogelijk te conceptualiseren. Ze zijn geneigd eurosceptis te duiden als een modern concept dat toegepast moet kunnen worden op alle relevante casussen. Het concept zou een situatie beschrijven waarin partijen vanuit een bepaalde invalshoek een logische reden hebben om eurosceptisch te zijn. Het toepassen van het concept op de geschiedenis leidt al snel tot veel anachronismen omdat de complexe voorgeschiedenis van Europese samenwerking vaak stiefmoederlijk wordt behandeld. Oftewel, eurosceptis is moeilijk te definiëren zonder de specifieke historische context van Europese integratie in aanmerking te nemen.

De politicoloog Paul Taggart maakte in 1998 de eerste systematische conceptualisatie van eurosceptis. In zijn onderzoek ziet hij eurosceptis als de oppositie tegen het proces van Europese integratie.¹⁸ In andere woorden, elke vorm oppositie tegen Europese integratie is een vorm van eurosceptis. Taggart maakt een onderscheid tussen ‘harde’ en ‘zachte’ eurosceptis. Harde eurosceptis is wanneer een partij fundamenteel tegen Europese samenwerking is. Zachte eurosceptis daarentegen is wanneer een partij sceptisch is tegenover specifieke ontwikkelingen in Europa. Het onderscheid tussen ‘harde’ en ‘zachte’ eurosceptis is populair en wordt door politicologen nog steeds gebruikt.¹⁹

Naar aanleiding van Taggarts werk schrijft de Noorse politicoloog Nick Sitter *Is Euro-scepticism a government-opposition dynamic?* (2001). Sitter zag in dat de voorbeelden die Taggart in zijn werk benoemde voornamelijk betrekking hadden op oppositiepartijen. Sitter beweert dus dat het verschijnsel eurosceptis vooral afhankelijk is van een dynamiek van korte- en lange termijn kameroppositiepolitiek.²⁰ De belangrijkste factoren waren partijprogramma’s en strategie en niet ideologie. Eurosceptis was een mogelijkheid voor oppositiepartijen om politiek te voeren. De conceptualisering die Sitter voorstelt is echter enkel toepasbaar op partijpolitiek. Hij beweert dat eurosceptis al een veelzijdig begrip is dat ons inzicht kan geven in binnenlandse

¹⁸ P. Taggart, *A touchstone of Dissent: Euroscepticism in Contemporary Western European party Systems* (New York 1998) 363-388.

¹⁹ Een onderzoek waarin deze definitie wordt toegepast is: S. Otjes en G. Voerman, ‘Four flavours of Euroscepticism in the Netherlands’ in: Patrick Moreau en Birte Wassenberg eds. *European Integration and new Anti-Europeanism: The 2014 European Election and the Rise of Euroscepticism in Western Europe*. (Stuttgart 2016) 185.

²⁰ N. Sitter, ‘The politics of opposition and European integration in Scandinavia: is euro-scepticism a government opposition dynamic?’, *West European Politics* 24:4 (2001), 22-39.

dissidenten, variërende ideologische oppositie van protestpartijen en de leiderschap strijd binnen gevestigde partijen.²¹

Met dank aan Pim Fortuyn en het referendum over de Europese grondwet van 2004 kwam ook in Nederland de discussie over het begrip eurosceptis op volle toeren.²² In de bundel *Eurosceptis in Nederland* (2005) doen de politicologen Cas Mudde en Petr Kopecký een poging om dit begrip te plaatsen in de wetenschappelijke literatuur. In tegenstelling tot Taggart en Sitter, pleitten de politicologen voor een wetenschappelijk kader dat onderscheid kan maken tussen algemene ideeën over Europa en specifieke houdingen over de toekomst van de integratie.²³ Het grootste probleem met de definitie van Taggart en Sitter is dat het te breed gedefinieerd is, en dat bijna elke kritiek op Europa als eurosceptis kan worden beschouwd. Twee categorieën staan centraal in Mudde en Kopecký's begrip van eurosceptis. De eerste categorie, diffusie, betreft algemene ideeën over institutionele samenwerking op basis van gedeelde soevereiniteit en de liberale markteconomie. De tweede categorie is specifieke kritiek op de huidige ontwikkelingen van Europese integratie.²⁴

Mudde en Kopecký beweren dat eurosceptis zich vooral door ideologie laat verklaren en dat partijposities vooral veranderen op basis van specifieke opvattingen, niet op basis van algemene ideeën over Europa. Bovendien zijn sommige veranderingen van partijposities niet het gevolg van een verandering in ideologie of strategie van de partij, maar van een verandering in karakter of ontwikkeling van de EU.²⁵

De categorieën die Mudde en Kopecký voorstellen zijn verder uitgewerkt door de Franse politicoloog Cécile Leconte, die de volgende stap neemt en eurosceptis verder analyseert. Haar invloedrijke boek *Understanding Euroscepticism* (2010) geeft een genuanceerd beeld van het begrip eurosceptis en geeft belangrijke inzichten voor het onderzoeken van eurosceptis. Er zijn drie belangrijke factoren om in gedachten te houden, volgens Leconte.²⁶ Eurosceptis verschilt per land, de betekenis van eurosceptis is historisch bepaald en eurosceptis is een plastisch begrip dat in het mediadiscours

²¹ N.Sitter, 'Opposing Europe: Euro-Scepticism, Opposition and Party Competition', *Opposing Europe Research Network Paper*, 9/SEI Working Paper no.56 (Brighton 2002). 3.

²² 'Eurosceptis onder Nederlandse kiezers', *Trouw* (11 juni, 2004).

²³ C. Mudde en P. Kopecký, 'Eurosceptis: een conceptualisatie' in: Hans Vollaard en Bartho Boer eds., *Eurosceptis in Nederland* (Utrecht 2005) 15.

²⁴ Mudde en Kopecký, 'Eurosceptis: een conceptualisatie' 18; Mudde en Kopecký's model wordt toegepast in 2016 door Simon Otjes en Gerrit Voerman in hun 2016 artikel *Four Flavours of Euroscepticism in the Netherlands*.

²⁵ Mudde en Kopecký, 'Eurosceptis: een conceptualisatie' 20.

²⁶ C. Leconte, *Understanding Euroscepticism* (Basingstoke 2010) 1-8.

ontstaan is. Omdat de betekenis van eurosceptis kan veranderen, is het verenigbaar met variërende ideologische opvattingen.²⁷ Leconte's laatste punt is van groot belang om het debat rond het begrip eurosceptis goed te kunnen plaatsen. Ze laat zien dat het debat rondom eurosceptis altijd de historische context in aanneming moet nemen.

Leconte merkt eveneens op dat academisch onderzoek naar eurosceptis vaak een normatief karakter heeft. De 'mainstream' literatuur van EG/EU-studies heeft eurosceptis geconceptualiseerd als een 'fenomeen van de periferie'.²⁸ De Franse politoloog pleit daarom voor nieuw onderzoek naar eurosceptis, dat door historici en politologen moet worden uitgevoerd. In het nieuwe onderzoek moeten wetenschappers normatieve beoordelingen vermijden en context een belangrijkere rol laten spelen. Haar voorstel voor het onderzoeken van eurosceptis bestaat uit drie categorieën: *Utilitarian*, *political-institutional* en *value-based*.²⁹

Volgend op het nieuwe debat over eurosceptis wat Leconte heeft aangekaart, publiceren Franse historici Martial Libera, Sylvain Schirrmann en Birte Wassenberg een bundel *Abstentionnisme, euroscepticisme et anti-européanisme* (2016). De bundel neemt Leconte's standpunt over dat eurosceptis moet worden onderzocht zonder het normatieve karakter van de voorgaande studies over het onderwerp.³⁰ Verder kunnen historici inspiratie putten uit vergelijkbare academische debatten over het begrip 'populisme' om eurosceptis beter te kunnen plaatsen binnen nationale casussen, volgens de auteurs van de bundel.

Om het concept eurosceptis te historiseren wordt er in de bundel een poging gedaan om aan de hand van nationale casussen categorieën te vinden die historici kunnen helpen bij het onderzoeken van eurosceptis. Eén van deze casussen is geschreven door de auteurs van *Verloren Consensus*, Harryvan en Van der Harst. De Nederlandse historici werken voort op Leconte's model voor historisch onderzoek naar eurosceptis en onderscheiden vijf vormen van eurosceptis:³¹

²⁷ Leconte, *Understanding Euroscepticism*, 8-10.

²⁸ C. Leconte, 'From pathology to mainstream phenomenon: Reviewing the Euroscepticism debate in research and theory' *International Political Science review* 36:3 (2015) 251.

²⁹ Deze drie categorieën worden nader toegelicht op pagina 11: Leconte, 'From pathology to mainstream phenomenon' 253.

³⁰ M. T. Bitsch, 'Introduction' in: Martial Libera, Sylvain Schirrmann en Birte Wassenberg eds., *Abstentionnisme, euroscepticisme et anti-européanisme dans les élections européennes de 1979 à nos jours* (Stuttgart 2016) 16-20.

³¹ De auteurs nemen drie categorieën (*utilitarian*, *political-institutional* en *value-based*) over van Leconte, en voegen hier zelf nog twee aan toe: A. Harryvan en J. van der Harst, 'Plunder for the Nations: EP elections and the rise of Euroscepticism in the Netherlands' Introduction' in:

- **Economisch belang:** scepsis ten aanzien van de economische voordelen en de verdelingseffecten van de Europese integratie. De voordelen van de integratie worden op oneerlijke, onrechtvaardige wijze verdeeld .
- **Politiek-institutioneel:** Scepsis over de delegatie van macht en de overdracht van nationale soevereiniteit.
- **Cultureel:** Scepsis als gevolg van toenemende EG/EU-invloed op nationale cultuur en waarden.
- **Ideologisch:** Scepsis veroorzaakt door de heersende ideologie onder EG/EU-leden en de Europese Commissie.
- **Specifiek:** Scepsis veroorzaakt door de huidige ontwikkeling van de Europese integratie.

Door vormen van euroscepsis op deze wijze te onderscheiden doen de historici een poging om verschuivingen in ‘euroscepsis’ te kunnen waarnemen in de geschiedenis. Als een partij van specifieke scepsis verschuift naar politiek-institutioneel, kan dat bijvoorbeeld betekenen dat Europese integratie een andere richting op is gegaan. En dat de partij zelf geen wezenlijke verandering heeft doorgemaakt.

De twee historici leggen de focus in hun casus op euroscepsis in de jaren negentig en tweeduizend, maar geven al een inschatting van welke partijen in de jaren tachtig gecategoriseerd kunnen worden als eurosceptisch (CPN, PSP, PPR, SGP).³² Zonder dieper in te gaan op de benoemde partijen en de tijdsperiode is het moeilijk om conclusies te trekken aan de hand van deze bevinden. Ook besteden ze nog geen aandacht aan de onderlinge verschillen tussen de ‘eurosceptische’ partijen. Aan de hand van het model van Harryvan en van der Harst zal dit onderzoek een poging doen om dit gat op te vullen.

Om dit alles terug te koppelen naar de casus van dit onderzoek, is de ‘vorm’ (economisch belang, politiek-institutioneel, cultureel, ideologisch, specifiek) van euroscepsis van de CPN, PSP en PPR van groot belang om de ontwikkelingen in de fusieonderhandelingen van GroenLinks goed te kunnen begrijpen.

Martial Libera, Sylvian Schirmann en Birte Wassenberg eds., *Abstentionnisme, euroscepticisme et anti-européanisme dans les élections européennes de 1979 à nos jours* (Stuttgart 2016) 129.

³² Harryvan en Van der Harst, ‘Plunder for the Nations’ 127.

GroenLinks en haar voorgangers

Over het standpunt van GroenLinks over Europa is er bijzonder weinig literatuur geschreven. De fusieonderhandelingen tussen PPR, CPN, PSP en de Evangelische Volkspartij (EVP) zijn exhaustief bestudeerd door Gerrit Voerman en Anthonie Lucardie, die tweemaal onderzoek hebben gedaan (1999 en 2010) naar de oprichting van GroenLinks.³³ Bij het bespreken van de fusieonderhandelingen worden standpunten over Europa vaak als bijzaak genoteerd. De focus bij de onderhandelingen ligt op de strategische relatie tussen de klein linkse partijen en de kandidatenlijst voor de verkiezingen.

Zelfs bij de analyses van de Europese Parlementsverkiezingen van 1984 en 1989 wordt nauwelijks aandacht besteed aan inhoudelijke pijnpunten wat betreft de toekomst van de Europese samenwerking.³⁴ De focus bij de partijen zelf ligt volgens de literatuur dan ook bij de besprekingen over de verdeling van de fractievoorzitters en lijsttrekkers. De afwezigheid van het Europese vraagstuk kan te verklaren zijn door het feit dat de partijen, terugdenkend aan de contemporaine algemene euroforie, wellicht inzagen dat er in Nederland weinig strijd te voeren was op het gebied van Europese integratie. Voerman en Lucardie zien desondanks in dat er pijnpunten waren. De CPN en PSP hadden een aanzienlijk andere houding tegenover de Europese integratie dan de PPR.³⁵

Net als Harryvan en Van der Harst, typeren Vollaard en Voerman de CPN en PSP als ‘hard-eurosceptische’ partijen, en de PPR als een ‘eurofiele’ partij. GroenLinks, het resultaat van de onderhandelingen tussen de CPN, PSP en PPR, is een eurofiele partij volgens de auteurs.³⁶ Dit wordt door Vollaard en Voerman verklaard door de invloed die de PPR had in de fusieonderhandelingen.³⁷ Het geaccepteerde beeld is dat de PPR een sociaal Europa als een goed idee zag, maar de partij van de radicalen was in de jaren tachtig onzeker over de haalbaarheid hiervan. De radicalen waren constant kritisch op de vooruitgang van de Europese samenwerking (vergelijkend met het voorwaardelijkheidsdenken van de PvdA). Dit standpunt is wezenlijk anders dan het standpunt van

³³ Zie: G. Voerman en A.P.M. Lucardie, *Verloren Illusie, Geslaagde fusie? GroenLinks in historisch en politologisch perspectief*. (Leiden 1999); G. Voerman en A. P. M. Lucardie, *Van de straat naar de staat? GroenLinks 1990-2010* (Amsterdam 2010).

³⁴ Voerman en Lucardie, *Verloren Illusie, Geslaagde fusie?* 56-60 en 67-82.

³⁵ Voerman en Lucardie, *Van de straat naar de staat?* 57.

³⁶ Vollaard en Voerman, *Nederlandse Partijen over Europese integratie*, 10.

³⁷ Vollaard en Voerman, *Nederlandse Partijen over Europese integratie*, 5-6.

de CPN en PSP. Zij beschouwden de Europese Integratie als een kapitalistisch project, dat de grote ondernemingen vrij spel gaf ten koste van de belangen van de arbeidersklasse.³⁸ Zij zagen een Nederlandse uittreding uit de EG als een wezenlijke optie voor de toekomst. Wat duidelijk wordt uit de analyse van Vollaard en Voerman, is dat een analytisch kader ontbreekt om de PPR te kunnen vergelijken met de CPN en PSP. Door de CPN en PSP als hard-eurosceptische partijen te beschrijven, tegenover een eurofiele PPR, verliezen deze definities gedeeltelijk hun betekenis.

In *Eurosceptis in Nederland* schrijven de politicologen Ruud Koole en Lianne Raap dat de CPN, PSP, PPR en EVP allemaal geen noemenswaardige invloed hadden op het standpunt van GroenLinks over Europa.³⁹ De pro-Europese houding is volgens Koole en Raap voornamelijk te danken aan de val van de Berlijnse muur. Hun analyse geeft een belangrijke reden voor de verschuivingen van standpunten over Europa, namelijk de verandering van de richting van de Europese Gemeenschap zelf. Het onderscheid tussen de argumenten van Koole en Raap en die van Vollaard en Voerman is vanwege het feit dat de auteurs gebruikmaken van een andere methodes en invalshoeken. In dit onderzoek zal er, gebaseerd op de voorgaande literatuurstudie, een meer genuanceerd beeld worden gegeven over de totstandkoming van het europastandpunt van GroenLinks door het concept eurosceptis te historiseren.

De primaire bronnen die gebruikt worden bij dit onderzoek zijn de partijprogramma's van de CPN, PSP, PPR en GroenLinks, de discussies binnen de partijen (en hun Europese partij) en correspondentie tussen de partijen. De partijprogramma's zijn afkomstig uit het Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen (DNPP). De andere bronnen zijn afkomstig uit het CPN archief en het PSP archief bij het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis (IISG). Het PPR archief is niet geraadpleegd voor dit onderzoek, echter de PPR is aannemelijk gerepresenteerd in het CPN en PSP archief. Bij de analyse van de bronnen is er voornamelijk gekeken naar het europastandpunt van de partijen in verschillende tijdsperiodes en contexten, en de discussies hieromheen. Hiernaast is het belangrijk dat meningsverschillen niet alleen bestonden op partijniveau maar ook op persoonsniveau, en dat wordt ook duidelijk uit de analyse van de bronnen.

³⁸ S. Otjes en G. Voerman, 'Four flavours of Euroscepticism in the Netherlands' in: Patrick Moreau en Birte Wassenberg eds. *European Integration and new Anti-Europeanism: The 2014 European Election and the Rise of Euroscepticism in Western Europe*. (Stuttgart 2016) 185.

³⁹ R. Koole en L. Raap, 'Eurosceptis en de sociaal-democratie in Nederland' in: Hans Vollaard en Bartho Boer eds., *Eurosceptis in Nederland* (Utrecht 2005) 119-120.

Dit onderzoek is opgedeeld in drie hoofdstukken die drie fases van een ‘ontwikkeling’ onderscheiden: Hoofdstuk 1: Klein linkse euroscepsis in 1980-1988; Hoofdstuk 2: De fusieonderhandelingen in 1988-1989; Hoofdstuk 3: GroenLinks en de weg naar Europa in 1989-1992.

Hoofdstuk 1: Klein linkse euroscepsis in de jaren tachtig

De periode 1980-1988 word gekenmerkt door een permissieve consensus, zoals hiervoor beschreven. Wanneer er over de klein linkse partijen wordt gesproken, komt er echter al snel een ander beeld naar voren, namelijk dat van een zeer kritische houding tegenover de Europese integratie en haar ontwikkelingen. Dit hoofdstuk zal afrekenen met het idee dat klein linkse partijen een eenzijdige houding had tegenover de Europese integratie, tegenover de algemene Nederlandse politieke consensus. Om de aanvankelijke houdingen van de drie partijen te begrijpen is de voorgeschiedenis van groot belang. Daarom zal nu elke partij individueel worden besproken.

CPN

De CPN, de oudste van de drie partijen, had tot de jaren zeventig hechte contacten met de Sovjet-Unie en zag Europese integratie vanaf direct na de oorlog als een gevaarlijke ontwikkeling. De creatie van een nieuw machtsblok (naast de NAVO) tegenover de Sovjet-Unie zagen de Nederlandse communisten niet zitten.⁴⁰ De CPN stemde tegen de oprichting van de Europese Gemeenschap van Kolen en Staal (EGKS), de Europese Economische Gemeenschap (EEG) en EURATOM.⁴¹ De grootse zorg van de CPN was vooral gericht op de toenemende bewapening en nuclearisering van Nederland tijdens de Koude Oorlog.

Bij de Europese verkiezingen van 1979 deed de partij mee met een programma dat zich sterk uitsprak tegen nuclearisering en militarisering. Opvallend was dat ze niet tegen het uittreden van Nederland uit de Europese Gemeenschap was; ze erkend dat verdere Europese integratie al een gegeven was.⁴² Met de mogelijke toetreding Griekenland, Portugal en Spanje bij de EG, zag ze kansen. In deze landen hadden communistische partijen niet het recht om deel te nemen aan regeringen. De CPN betoogde dat uitbreiding van de EG een goede ontwikkeling kon zijn als de EG de democratische processen verdedigde en fascistische groepen ontmantelde. In 1954 beschreef de partij de EG nog heel anders: 'Het opgegeven van nationale soevereiniteit (...) staat gelijk met hoogverraad tegen land en volk'.⁴³ Bij de CPN domineerde ideologische scepsis het

⁴⁰ DNPP, CPN partijprogramma's, *De weg naar socialistisch Nederland. Ontwerp beginselprogramma der C.P.N.*, (1954) 14.

⁴¹ Vollaard, Voerman en van der Harst, *Van aanvallen! Naar verdedigen?* 139.

⁴² DNPP, CPN partijprogramma's, 'Punten waar de CPN voor optreedt bij de Europese verkiezingen' (1979) 3-10.

⁴³ DNPP, CPN partijprogramma's, '1954' (1954) 14-15.

gesprek over Europese integratie. Alle ontwikkelingen werden bekennen vanuit het communistische perspectief, wat ook economische scepsis met zich meebracht.

PSP

De PSP leek aanvankelijk eenzelfde politieke lijn als de CPN gevonden te hebben. Zeker op het gebied van de ontwapening van Nederland en Europa vonden de twee partijen overeenstemming. De PSP wees de uitbreiding van de EG sterk af. Echter accepteerde ze de uitbreiding net als de communisten als een niet te stoppen ontwikkeling. De EG zou volgens de PSP socialistische bewegingen tegenhouden en de Derde Wereld uitbuitten.⁴⁴ De accepterende houding veranderde rond 1971, toen de PSP zich sterk verzette tegen de uitbreiding van de gemeenschap tot een politieke en monetaire unie. Ze was vanaf deze verandering in houding voor de opheffing van de EG en de uittreding van Nederland uit de EG.⁴⁵ Als enige partij in Nederland namen ze dit radicale standpunt in. De inhoudelijke kritiek op de EG komt daarnaast grotendeels overeen met die van de CPN; tegen het kapitalistische karakter; tegen overgeven van nationale soevereiniteit; tegen de blokvorming in de wereld; en het meest belangrijk, tegen de atoomwapens in Europa.⁴⁶

Bij de Europese verkiezingen van 1979 deed de PSP mee als een 'tegenmacht'. Ze wilde een alternatief zijn voor tegenstanders van premier Van Agt, omdat de PvdA nog mikte op een coalitie met de CDA.⁴⁷ Binnen de PSP waren er tegelijkertijd wel veel stemmen voor een boycot van de verkiezingen in het geheel. Zo schreef de jeugdgroep van de PSP het volgende: 'De verkiezingen voor het Europees Parlement zijn slechts bedoeld om de schijn van de parlementaire democratie hoog te houden'.⁴⁸ De jeugdgroep ging zelfs zover om de Europese verkiezingen van 1984 te boycotten. In het algemeen kan de PSP in deze periode dus worden gezien als de meest kritische partij wat betreft de EG. Deze kritiek had net als dat van de CPN grotendeels de vorm van ideologische scepsis. De EG werd voornamelijk beschreven als een 'sta-in-de-weg' voor het socialisme.⁴⁹

⁴⁴ Vollaard, Voerman en van der Harst, *Van aanvallen! Naar verdedigen?* 139-140.

⁴⁵ DNPP, PSP partijprogramma's, *Werkprogramma '71-'75*. (1971) 45.

⁴⁶ IISG Amsterdam, PSP archief, inv.nr. 738, 'De PSP over de Europese gemeenschap' (februari 1979).

⁴⁷ 'de EG, goed voor U?', *Bevrijding* (mei 1979) 4.

⁴⁸ IISG Amsterdam, PSP archief, inv.nr. 1221, 'Kiezen voor de E.G. is kiezen voor:' (4 juni, 1979).

⁴⁹ IISG Amsterdam, CPN archief, inv.nr. 264, 'PSP afschrift van 11 augustus 1983 over het PPR-ontwerp voorstel' (11 augustus, 1983).

PPR

In tegenstelling tot de CPN en PSP, is de PPR veel positiever over de voortzetting van Europese integratie. Als afsplitsing van de KVP wilde de PPR meeregeren. De partij ambieerde een coalitiepartner van de PvdA te zijn, wat in 1972 lukte onder kabinet-Den Uyl. In het regeerakkoord stond het volgende: 'Het streven van een grotere eenheid in Europa (...) dient ondergeschikt te zijn aan de democratisering van de Europese instellingen'.⁵⁰ De PPR deed in deze periode dus mee met het voorwaardelijkheidsdenken van de PvdA en was vooral geconcentreerd op het maken van een democratisch Europa.⁵¹ Vanaf haar oorsprong zag de PPR een 'federatie van regio's', die nationale grenzen kon doorbreken, voor zich.⁵² Om dit te bereiken moest Europa een democratisch en zelfstandige unie worden, die een eigen buitenlands beleid kon opzetten.

Dit betekende echter niet dat de radicalen alleen maar enthousiast waren over Europa. Bij de verkiezingen in 1979 deelde de PPR de kritiek van de CPN en PSP over de interne markt in Europa en het kapitalistische karakter van de EG. Zo stond in het Europese programma van de partij: 'Wij willen de groeigedachte uit het Verdrag van Rome bestrijden'.⁵³ Voor de PPR had dit twee redenen. Ze wilde niet dat de EG als kapitalistische wereldmacht de Derde Wereld ging uitbuiten en geloofden dat kapitalistische uitbreiding zou leiden tot de uitputting van het milieu en een vernietigende milieuwetgeving. De radicalen waren wat betreft milieu voorlopers; ze betoogden dat de EG een belangrijke rol moest gaan spelen in deze kwestie. Daarnaast hadden ze net als de CPN en PSP zware kritiek op het Europese beleid over kernwapens en het EUR-ATOM-verdrag.⁵⁴ Net als de CPN en de PSP was de PPR sceptisch over de heersende ideologie van de EG. Echter was er binnen de PPR meer ruimte voor politiek-institutionele discussies en scepsis over specifieke ontwikkelingen van de EG.

Samenwerking bij de Europese verkiezingen 1984

In 1984 vonden de tweede Europese verkiezingen plaats, waarbij de CPN, PSP, PPR en de Groene Partij Nederland (GPN) op een verrassende wijze gezamenlijk deelnamen onder de naam: Groen Progressief Akkoord (GPA). Dit was opmerkelijk, want de PSP

⁵⁰ Geciteerd bij: Reiding, 'Teleurstellende Europese werkelijkheid', 105.

⁵¹ W.J. Veenstra, *De PvdA en Europa. Een onderzoek naar de houding van de PvdA ten opzichte van Europese samenwerking in het kader van de Gemeenschappen* (Leiden 1976) 3.

⁵² DNPP, PPR partijprogramma's, *Program Politieke Radikalen*, (1977).

⁵³ DNPP, PPR partijprogramma's, *Europees programma* (1979) 3-11.

⁵⁴ DNPP, PPR partijprogramma's *Programma 1981-1985* (1981) 50-54.

pleitte voor Nederlandse uittreding uit de Gemeenschap, terwijl de PPR een grote Europese federatie voor haar zag. Het gezamenlijk deelnemen op basis van de kritiek die ze min of meer deelden was dan ook zeker niet vanzelfsprekend. Het kwam dan ook niet zonder slag of stoot tot stand.

Er waren twee redenen waarom een gezamenlijke lijst aantrekkelijk was voor de verenigde partijen. De eerste reden was dat er voor de Europese verkiezingen een kiezersdrempel bestond, die geen van de partijen op zichzelf zou halen.⁵⁵ De tweede reden was dat er zo een gezamenlijk tegengeluid gegeven kon worden in het Europese parlement en in Nederland. De stemmers kregen in de vorm van de GPA een mogelijkheid tot het geven van een 'proteststem' tegen kabinet-Lubbers I. 'De inzet' zo is te lezen in een verslag van de PSP, 'was immers pragmatisch voor het behalen van zetels (...) en protest tegen het kabinet Lubbers'.⁵⁶

De invloed van deze samenwerking tussen de linkse partijen op het uiteindelijke GroenLinks is in de historiografie grotendeels onderbelicht. De totstandkoming van het gezamenlijke programma duurde bijna een heel jaar en elke partij heeft op meerdere momenten de onderhandelingen stopgezet. Het uiteindelijke programma kwam dan ook tot stand op basisniveau en hier kwam veel kritiek op vanuit verschillende hoeken van de maatschappij. Zo schreef de Socialistische Arbeiderspartij (SAP) in haar ledenrant *Klassenstrijd* het volgende over het programma:

Dit programma onderscheid zich niet wezenlijk dan dat van de PvdA, (...) de geloofwaardigheid van de linkse [partijen] is ondergraven. De PSP en CPN moeten zich schamen.⁵⁷

Ook vanuit de CPN en de PSP kwam er kritiek op het door de PPR voorgestelde programma. Vooral voor de PSP waren de onderhandelingen moeilijk, omdat zij het meeste tegenstellingen had met het PPR-programma. In een vergadering werd het volgende gezegd door het PSP-bestuur:

Het programma draait vrijwel geheel rond het begrip ecologie i.p.v. ontwapening, feminisme, socialisme en er is geen aandacht voor

⁵⁵ IISG Amsterdam, CPN archief, inv.nr. 263, 'Kansen op overleven: De pleit voor een gezamenlijk programma voor de Europese Verkiezingen' (1983).

⁵⁶ IISG Amsterdam, PSP archief, inv.nr. 1221, 'Evaluatie Euro-Kampagne 1984' (1984).

⁵⁷ 'Programma GPA gaat de mist in' *Klassenstrijd* 131 (23 november, 1983) 1-2.

multinationals. (...) de EG is een sta-in-de-weg en wij moeten niet zoals de PPR denken dat er een Europese oplossing is.⁵⁸

Verdere onenigheid bestond ook onder de leden van de PSP die het volgende te zeggen hadden over het ontwerpprogram:

Er bestaat een vreemde situatie: In het PSP-programma '81-'85 staat de eis 'Nederland uit de EG' eveneens. Terwijl dit volledig ontbreekt in het gezamenlijk program (...)

Verwijzingen naar aanpassingen van het EG-standpunt slaan nergens op. (...) Ekologie komt niet terug in ons programma maar het speelt enkel een rol op Europees niveau? Ik neem tenminste aan dat het punt van uit-treden/opheffen nog steeds staat? Of is dat niet meer zo?⁵⁹

De CPN had net zo goed veel interne discussies over de gezamenlijke lijst. Op het partijcongres van 27 november 1983 werd er gestemd op het programma. Na de stemming zei een CPN'er dit:

Wij mogen ons niet verheugen op de Europese verkiezingen binnen de CPN. (...) Wij staan uiterst kritisch tegenover het ontwerpprogram van de PPR. (...) Interne punten van onenigheid worden op nationaal niveau verdedigd.⁶⁰

De toetreding van de GPN, op voorstel van de PPR, speelde een grote rol in het 'groene' element van het programma. Zoals in de voorgaande alinea werd erkend door de PSP, speelde 'ekologie' een grote rol in het ontwerpprogramma van de PPR. Het Groen Manifest van de GPN werd zelfs compleet overgenomen in het uiteindelijke GPA-akkoord.⁶¹ De PPR probeerde een nieuwe identiteit te vinden door mee te gaan in de impulsen die door de nieuwe groene bewegingen waren ontstaan.⁶² De PPR veronderstelde dat samenwerking op basis van een 'groen' standpunt de andere

⁵⁸ IISG Amsterdam, CPN archief, inv.nr. 264, 'PSP afschrift van 11 augustus 1983 over het PPR-ontwerp voorstel' (11 augustus, 1983).

⁵⁹ IISG Amsterdam, PSP archief, inv.nr. 1221, '41ste psp-kongres groningen' (26/27 november, 1983).

⁶⁰ IISG Amsterdam, CPN archief, inv.nr. 263, 'Vervolgconferentie 27 november te Amsterdam' (27 november, 1983).

⁶¹ 'Groen Manifest en Europees Platform' *Bladgroen* 1, no.1 (Juni 1983).

⁶² 'Europese samenwerking?' *P en C (Politiek en Cultuur)* 43, no. 8 (oktober 1983).

meningsverschillen kon verzachten. De PSP was het hier aanvankelijk niet mee eens. De CPN zag wel het nut in van deze strategie: 'Het karakter van een 'groen-progressieve' heeft de voorkeur,' staat te lezen in een werkgroepbrief aan het CPN-bestuur, 'nationale meningsverschillen spelen hier een kleinere rol'.⁶³ De Groen-Progressieve samenwerking ging over een nieuwe politiek, niet over de meningsverschillen die al bestonden.

De samenwerking op Europees vlak had grote gevolgen voor de mogelijkheid van een samenwerking op nationaal niveau, ondanks het feit dat alle partijen die mogelijkheid ontkenden. De eerste ontkenning hiervan werd gedaan door de GPN:

Het is nadrukkelijk niet de bedoeling een nieuwe partij op te richten, maar veeleer om groene punten aan te dragen waarop de partijen elkaar kunnen vinden. De partijen zijn te vaak oneens (...) om een gezamenlijke groene partij [te stichten].⁶⁴

Toch was er bij sommige voorstanders wel hoop dat de samenwerking zich ook op nationaal niveau zou voortzetten. CPN-partijleider Elli Izeboud zei het volgende in haar speech van 27 november:

Het akkoord kan een inspirerend signaal zijn voor versterkte samenwerking van partijen. (...) het gezamenlijke doel, en de inzet wordt belangrijker geacht dan de meningsverschillen.⁶⁵

Wellicht een nog groter gevolg was de verschuiving in europastandpunten van de partijen, die nu voor het eerst rond de tafel hebben gezeten om deze meningsverschillen te debatteren. Ideologische meningsverschillen kwamen voortdurend aan bod, maar de partijen realiseerden zich dat het moeilijk was om hier overeenstemming in te vinden. Het 'groene' standpunt had opeens veel tractie gekregen en dit was zeker de grootste toevoeging aan het 'Europadebat' binnen de partijen. Dit is zichtbaar in de partijprogramma's voor de Tweede Kamerverkiezingen van 1986, waarbij milieupolitiek een grote rol speelde bij alle drie partijen.

⁶³ IISG Amsterdam, CPN archief, inv.nr. 264, 'CPN werkgroep brief aan CPN bestuur' (4 juli, 1983).

⁶⁴ 'Blij met een groene partij?' *MD (Miliuedefensie)* (juli/augustus 1983).

⁶⁵ IISG Amsterdam, CPN archief, inv.nr. 264, 'Speech van Elli Izeboud' (27 november, 1983).

Zoals Elli Izeboud voorspelde, functioneerde de fractie van de GPA als een test voor de samenwerking tussen de partijen. Het GPA maakte onderdeel uit van de Europese regenboogfractie die gezamenlijk 20 van de 434 zetels in bezit had. Het doel van die fractie was om oppositiepolitiek te voeren en hiermee meer aandacht proberen te vestigen op milieuproblematiek.⁶⁶ Al snel waren er ontwikkelingen zichtbaar in de manier waarop de partijen samenwerkten. In januari 1985 besloten de partijen om hun wetenschappelijke bureaus te laten samenwerken binnen het GPA; in mei 1985 publiceren ze hun eerste bundel genaamd *Radikaal links en Landbouw*.⁶⁷ De standpunten in de bundel waren voor de drie partijen zo belangrijk dat ze in de respectievelijke verkiezingsprogramma's voor de Tweede Kamerverkiezingen van 1986 terecht kwamen.⁶⁸

Naast een verbeterde samenwerking tussen de linkse partijen had de GPA de functie om een beter beeld te krijgen van de Europese politiek. De GPA moest coalitiebesprekingen aangaan met de andere Europese partijen. Dit had zeker effect op de manier waarop de partijen keken naar haar eigen Europese standpunt. Veelzeggend is dit citaat uit het GPA-maandblad GPA-POST van september 1985:

Enkel de Regenboogfractie spreekt zich uit tegen verdere integratie van de EG. Ik vraag me af of hun [andere linkse partijen] tegenstand in de loop der jaren niet aan het verminderen is. (...) We moeten onze eigen standpunten verder uitdiepen en durven konfronteren met die van anderen.⁶⁹

Het GPA-bestuur zag dat de politieke verhoudingen op Europees niveau aan het veranderen waren. Daaruit leidde ze af dat vernieuwing in het programma wellicht nodig was. Of dat betekende dat ze bij het oude standpunt van verzet bleven, of wilden bewegen richting de ontwikkeling van andere linkse partijen was nog niet duidelijk.

De verandering die op Europees niveau plaatsvond had een enorme invloed op de manier waarop de CPN, PSP en PPR keken naar de Europese integratie. De standpunten van de CPN en PSP verschoven tussen 1985 en 1989 richting die van de PPR.

⁶⁶ IISG Amsterdam, CPN archief, inv.nr. 264, 'Bespreking Europese verkiezingen' (16 september, 1983).

⁶⁷ IISG Amsterdam, CPN archief, inv.nr. 1244, 'Radikaal links en Landbouw: een discussie' (mei 1985).

⁶⁸ De belangrijkste standpunten geuit in "Radikaal links en Landbouw" draaiden om het subsidiëren van 'groene landbouw'. Deze term verschijnt voor het eerst in alle partijprogramma's van de partijen in 1986.

⁶⁹ IISG Amsterdam, CPN archief, inv.nr. 1244, 'G.P.A.-POST nummer 4' (september 1985).

Met het aantreden van Jacques Delors als president van de Europese Commissie in 1985 nam de EG een stap richting een meer sociaaldemocratische politiek.⁷⁰ Voor het eerst leek het erop dat de visie van de PPR (een socialistisch Europa) werkelijk dichterbij kwam. Deze periode was dan ook moeilijk voor het bestuur van het GPA. Veel leden zagen de verschuivingen als ‘verraad’ van de ‘echte visies’ van de partijen.⁷¹ Toch moesten ze verder. Met zicht op de volgende EP verkiezingen van 1989 werd in 1988 het volgende gezegd binnen de CPN:

Gericht op het Verdrag van Maastricht is het grootste probleem dat de economische groei niet overeenkomt met een ecologisch beleid. (...) Sinds de Europese Akte is het wel wat anders met het Europese buitenlands beleid, onduidelijk is de toekomst van de West-Europese Unie en de rol van NAVO in de toekomst en wij moeten ons hierop aanpassen.⁷²

De veranderende context van Europa had grote gevolgen voor de onderhandelingen die plaats gingen vinden in 1988/1989.

⁷⁰ A. Bitumi, ‘An uplifting tale of Europe, Jacques Delors and the contradictory quest for a European social model in the Age of Reagan’, *Journal of Transatlantic Studies* 16:3 (2018) 203-205.

⁷¹ Discussie rond bestuurslid Roel van Duijn: IISG Amsterdam, CPN archief inv.nr 1244, ‘G.P.A.-POST betreffende Roel van Duijn’ (22 april, 1985); ‘Aan het bestuur van het GPA’ (16 december, 1985); ‘Groen Platform niet eens met van Duijn’ *Trouw*, (24 december, 1985).

⁷² IISG Amsterdam, CPN archief, inv.nr. 1244, ‘Konsept ontwerp programma GPO vergadering’ (30 juni, 1988).

Hoofdstuk 2: De fusieonderhandelingen in 1989

In juni 1989 waren er Europese Parlementsverkiezingen en in september van datzelfde jaar de Tweede Kamerverkiezingen. Met deze verkiezingen in zicht was er veel werk aan de winkel om een linkse samenwerking tot stand te laten komen. Zoals blijkt uit het voorgaande hoofdstuk, is de situatie in 1989 wezenlijk anders dan die van 1979 en 1984. De linkse partijen hebben voor het eerst kunnen experimenteren met een samenwerkingsverband. Wellicht nog belangrijker is de ontwikkeling die Europa zelf heeft doorgemaakt tussen 1984 en 1989.

De partijen gingen opnieuw onderhandelen om met een gezamenlijke lijst mee te doen aan de EP-verkiezingen. Nieuw aan de onderhandelingsstafel was de EVP, die niet veel te zeggen had tijdens de onderhandelingen.⁷³ Nog belangrijker dan de EP-verkiezingen waren de discussies over een gezamenlijke lijst voor de Tweede Kamerverkiezingen, waarvan de vorigen in 1986 uitmondde in een grote mislukking voor de klein linkse partijen. Na de teleurstellende verkiezingsuitslag van de Tweede Kamerverkiezingen van 1986, was er zeker sprake van een 'kater' bij de partijen.⁷⁴ Een herhaling hiervan wilden de partijen heel graag voorkomen. De gesprekken begonnen in najaar 1988, toen CPN-fractievoorzitter Ina Brouwer schreef dat ze geen toekomst meer zag voor de CPN als alleenstaande partij en het liefst zo snel mogelijk fusieonderhandelingen wilde aangaan met de PPR en PSP. De focus van dit hoofdstuk wordt eerst gelegd op de Europese verkiezingen van 1989. Vervolgens op de rol van het Europas-tandpunt van de partijen in de onderhandelingen.⁷⁵

De Europese verkiezingen van 1989 en het Regenboogakkoord

Na de succesvolle samenwerking bij de Europese verkiezingen van 1984 waren de partijen van plan om deze koers door te zetten bij de verkiezingen van 1989. Omdat deze verkiezingen plaatsvonden vlak voor de Tweede Kamerverkiezingen, was het een belangrijk moment om een idee te krijgen van de stemming binnen de partijen over een toenemende linkse samenwerking. De onderhandelingen begonnen in de zomer van 1988 en liepen niet heel soepel.

⁷³ Lucardie en Voerman, *Verloren Illusie, Geslaagde Fusie?*, 92.

⁷⁴ Lucardie en Voerman, *Verloren Illusie, Geslaagde Fusie?*, 67-73.

⁷⁵ Voor een uitgebreid overzicht van de fusieonderhandelingen zie: P. Lucardie en G. Voerman, *Verloren Illusie, Geslaagde Fusie? Groenlinks in Historisch en Politicologisch Perspectief*. (Leiden 1999).

Er waren twee problemen waar de partijen het niet over eens waren. Het grootste probleem was het lijsttrekkerschap. Maandenlang ging de discussie enkel over de verdeling van kandidaten op de gezamenlijke lijst. Het tweede probleem ging over de naam die in 1984 was gekozen, het 'Groen Progressief Akkoord'. Vooral bij de PSP was er onvrede over de naam. Zij gaf de voorkeur aan een naam waarin 'links' een hoofdrol speelde. Ook wilde de PSP af van het 'groene' label.⁷⁶ Uit de onderhandelingen kwam er een nieuw voorstel naar voren: 'Regenboog' zou een naam zijn waarin elke partij een kleur naar keuze kon vinden en dit werd de naam waarmee ze verder gingen.

De partijen waren in het algemeen niet enthousiast over het programma waar ze met ze allen op hebben gestemd. Omdat de onderhandelingen niet soepel verliepen was er volgens de PPR sprake van een 'slechte stemming' over de samenwerking.⁷⁷ Achter de schermen bleef het dus rommelen. Desondanks kwamen de partijen wel tot een overeenkomst. Met de toevoeging van de EVP gingen de partijen in juni gezamenlijk meedoen aan de Europese parlementsverkiezingen.

Het programma lijkt grotendeels op dat van 1984, wat te danken is aan de invloed van de PPR. Dit beeld is tegenstrijdig met wat in *Eurosceptis in Nederland* geschetst wordt. Koole en Raap beweren namelijk dat geen van de partijen in het bijzonder veel invloed had op de inhoud van het programma.⁷⁸ Bij het bespreken van onenigheid over het gezamenlijke programma erkennen de PSP en CPN echter regelmatig de grote invloed van de PPR op het programma.⁷⁹ Ondanks alle problemen bij de onderhandelingen zijn de PSP en CPN bewust van de noodzaak van de gezamenlijke Europese lijst, waarvoor ze hun verschillen opzij zetten.

De grootste meningsverschillen draaiden om de Europese Defensiegemeenschap en de NAVO. De CPN en PSP wilden een kritische positie innemen op dit vlak, terwijl de PPR de voorkeur gaf aan meebewegen met andere partijen.⁸⁰ De partijen zagen er niet vanaf om de mengingsverschillen publiekelijk te verkondigen. De PSP vond

⁷⁶ IISG Amsterdam, CPN archief, inv.nr. 1244, 'Konsept ontwerp programma GPO vergadering' (30 juni, 1988).

⁷⁷ 'Onderhandelingen gemeenschappelijke lijst: de posities worden betrokken' in: *Bevrijding* 33 (1989).

⁷⁸ Koole en Raap, 'Eurosceptis en de sociaal-democratie in Nederland' 120.

⁷⁹ IISG Amsterdam, CPN archief, inv.nr. 1244, 'Brief aan PSP bestuur betreffende het GPO' (6 juli, 1988).

⁸⁰ IISG Amsterdam, CPN archief, inv.nr. 1267, 'Partijbestuur: brief aan leden' (21 augustus, 1988).

het belangrijk dat haar achterban wist dat zij nog steeds kritisch was tegenover de NAVO en een potentiële Europese Defensiegemeenschap.⁸¹

Gezien de standpunten van de partijen over de NAVO in de periode tussen 1979 en 1984, hebben alle partijen bij de Europese parlementsverkiezingen van 1989 een meer gematigder standpunt ingenomen. De onderlinge verschillen waren zeker afgenomen. Denk daarbij bijvoorbeeld aan de PSP boycot van 1984. Bij het bespreken van het programma werd een potentieel 'socialistisch Europa' niet meer genoemd. Ideologische standpunten kwamen veel minder aan bod bij de onderhandelingen. In plaats daarvan lag de aandacht vooral op de democratisering van Europa en de discussie over de uitbreiding naar het Oosten. Deze uitbreiding was een moeilijke kwestie, omdat het een grote negatieve economische invloed kon hebben op Nederland. De partijen waren er niet zeker van of dit een positieve ontwikkeling zou zijn voor de EG en de Oostbloklanden in het bijzonder. De kwestie van democratisering en uitbreiding waren vooral gericht op politiek-institutionele scepsis en economische scepsis, in plaats van de ideologische scepsis wat in 1979 en 1984 veel belangrijker was. Voor het eerst werd er serieus nagedacht over de economische verdelingseffecten van Europese uitbreiding naar het Oosten.

Ondanks de onenigheid over het programma, waren de partijen positief over de samenwerking. De gezamenlijke lijst ging van 5.6% van de stemmen in 1984 naar 7% in 1989, wat voor de Regenboogpartij als grote overwinning gold. Vooral Ria Beckers (PPR) en Andree van Es (PSP) waren positief over de toekomst van de partijen in een samenwerkingsverband. In een interview in *de Volkskrant* zeiden de twee politici de kracht van een samenwerking tussen de klein linkse partijen in te zien.⁸² Na de bekendmaking van de verkiezingsuitslag erkende de CPN dat toekomstige samenwerking voor de partij van groot belang was en dat verdere samenwerking zelfs wenselijk is.⁸³

Vergeleken met 1984 is de grootste verandering dat de partijen hun rol in Europa positiever inschatten. Dit kan verklaren dat de scepsis van de PSP en CPN nu meer gericht was op specifieke beleidspunten en minder ideologisch geladen was. In het nieuwe manifest van de PSP genaamd 'Voor een maakbaar socialisme' (december 1988), kreeg het Europa standpunt veel aandacht. In dit manifest was er een zekere omslag zichtbaar in de houding van de PSP, zo werd er geschreven: 'De toenemende

⁸¹ IISG Amsterdam, PSP archief, inv.nr. 867, 'Partijcongres PSP 14 februari' (14 februari, 1989).

⁸² 'Succes in Europa voor REGENBOOG', *De Volkskrant*, (20 juni, 1989).

⁸³ IISG Amsterdam, CPN archief, inv.nr. 1268, 'Bestuur van Regenboog' (7 september, 1989).

integratie is een werkelijkheid'.⁸⁴ Dit werd niet omschreven als het einde van de wereld. Integendeel, de PSP keek naar welke invloed de Regenboog fractie kon uitoefenen op bepaalde beleidsterreinen. Ook werd er regelmatig verwezen naar de resultaten die de Regenboogfractie al had behaald, bijvoorbeeld in het verkiezingsprogramma:

Op initiatief van Bram van der Lek heeft het Europarlement het beperkende vluchtelingenbeleid van EG-landen veroordeeld omdat het racisme bevordert.⁸⁵

Europa in de fusieonderhandelingen van GroenLinks

Op het gebied van groen was er op Europees niveau vooruitgang gemaakt en dus werd dit een centraal thema bij de fusieonderhandelingen van GroenLinks.⁸⁶ Het inhoudelijke thema dat centraal stond bij de fusieonderhandelingen was groene politiek. Daarnaast gingen ze grotendeels over de formatie van de gezamenlijke lijst. De personen die bij de onderhandelingen een grote rol speelden waren Europarlementariër Nel van Dijk en haar fractiemedewerker Alexander de Roo, die eerder ook deel uitmaakte van het 'Voor een Linkse Doorbraak' initiatief.⁸⁷ Ook Wim de Boer, de voormalige voorzitter van het GPA, en Europarlementariër Bram van der Lek namen een prominente positie aan de onderhandelingstafel in. Veel betrokkenen bij de fusieonderhandelingen hadden kortom banden met Europa.⁸⁸ Het is moeilijk om precies in te schatten hoeveel invloed de samenstelling van onderhandelaars had op de uitkomst van de onderhandelingen. Het is echter niet overdreven om vast te stellen dat de Europese samenwerking van 1984 en 1989 een aanzienlijke hoeveelheid invloed had op de verhoudingen tussen de drie partijen. De samenwerking op Europees niveau was voor velen een voorbeeld van het succes dat een samenwerkingsverband van klein links kon behalen. De

⁸⁴ IISG Amsterdam, PSP archief, inv.nr. 867, 'Voor een maakbaar socialisme: 6. De Europese dimensie' (27 december, 1988).

⁸⁵ IISG Amsterdam, CPN archief, inv.nr 1266, 'Regenboog verkiezingsprogramma: Bram van der Lek' (13 juni, 1989).

⁸⁶ IISG Amsterdam, CPN archief, inv.nr 1266, 'REGENBOOG = GROEN' (14 juni, 1989).

⁸⁷ Dit is gebaseerd op wat Voerman heeft geschreven over: Lagendijk, 'FC Sittardia geeft voorzet tot GroenLinks'en Platvoet, 'Dooronderhandelen' en Van den Berg, 'De afnemende massa van Klein-Links'.

⁸⁸ Lucardie en Voerman, *Verloren Illusie, Geslaagde Fusie?*, 76.

onderhandelaars benoemden dit voorbeeld dan ook herhaaldelijk als een reden voor het fuseren van de partijen.⁸⁹

De PSP nodigde de CPN en de PPR in februari van 1989 uit voor een gezamenlijke lijst bij de Tweede Kamerverkiezingen.⁹⁰ Dit was zeker verrassend, omdat de PSP hiervoor de partij was die het meeste waarde hechtte aan haar eigen soevereiniteit en standpunten. Net als bij de totstandkoming van het Europaprogramma, leek het erop dat de PSP ideologisch meer verschoven was richting de PPR. Deze algemene 'ideologische vernieuwing' vond niet alleen plaats binnen de PSP. Ook bij de PPR en de CPN werd er na 1986 hevig gediscussieerd over nieuwe visies. De PPR zag een 'vrolijk-linkse' partijidentiteit als de manier waarop zij zich in de toekomst moesten profileren.⁹¹ De CPN maakte op haar beurt een einde aan haar afhankelijkheid van de Sovjet-Unie.⁹² De communistische schrijver Ger Verrips liet een goed voorbeeld zien van een nieuw standpunt dat uit de nieuwverworven onafhankelijkheid voortkwam:

De in toenemende overheersing van het neo-liberalisme in de wereld vraagt om een andere aanpak van het invoeren van een socialistische orde.⁹³

De algemene ideologische vernieuwingen zullen van grote invloed geweest zijn bij de totstandkoming van het gezamenlijke programma van de partijen.

Kijkend naar het uit de onderhandelingen voortkomende Europa standpunt zijn de partijen het nu grotendeels met elkaar eens. Vooral omdat de PSP en CPN toenemende Europese integratie accepteerde als een onontkoombaar feit, waar ze zich nu aan moeten aanpassen. De gradaties van onenigheid tussen de CPN, PSP en PPR waren verminderd. De PSP zei het volgende over de campagne die in augustus gezamenlijk werd gevoerd:

⁸⁹ IISG Amsterdam, CPN archief, inv.nr. 1267, 'Open brief aan CPN, PPR en PSP' (15 januari, 1989); CPN archief, inv.nr. 1267, 'Brief aan de partijbesturen' (22 januari, 1989); CPN archief, inv.nr. 1265, 'G.P.A. brief aan partijbesturen' (4 januari, 1989).

⁹⁰ Lucardie en Voerman, *Verloren Illusie, Geslaagde Fusie*, 77.

⁹¹ H. van Egdom, 'Boos en toch vrolijk. De paradox van de nieuwe beeldvorming' in *Radikalenkrant* 6:3, (16 mei, 1988).

⁹² G. Verrips, *Dwars, duivels en dromend. De geschiedenis van de CPN 1938-1991* (Amsterdam 1995) 410-430.

⁹³ IISG Amsterdam, PSP archief, inv.nr. 346, 'voorbereiding bespreking beleidsprogramma' (14 maart, 1987).

Natuurlijk is er wel een excuus [voor onduidelijke standpunten over Europa]: Bij de totstandkoming van het accordé moesten de stokpaarden van de verschillende partijen herkenbaar zijn. (...) Vandaar een stricte milieu-aanpak in de EG en onduidelijke tekst over NAVO. (...) tevens zijn de partijen tevreden over wat er bereikt is [in het programma].⁹⁴

De partijen waren het grotendeels met elkaar eens over uiteenlopende onderwerpen als het landbouwbeleid, de uitbreiding naar het Oosten, de hulp aan derdewereldlanden en sociale bewegingen in Europa. Deze onderwerpen kwamen dan ook niet veel aan bod bij de onderhandelingen. Het onderwerp 'groen', was nog wel een belangrijk discussiepunt voor de partijen. Vooral de PSP had nog moeite met 'groen' in de nieuwe partijnaam. Bij het kiezen van een naam stemde ze liever op fantasienamen (Werk Bevrijding Vrede, Perspektief, Radikaal Anders) en ruimere omschrijvingen waar 'groen' in voorkwam.⁹⁵ In aanloop op de verkiezingen van september accepteerde ze uiteindelijk toch de naam Groen Links.

⁹⁴ IISG Amsterdam, PSP archief, inv.nr. 1245, 'Evaluatie Groen Links Kampanje T.K. Verkiezingen 6 september 1989'. (16 september, 1989).

⁹⁵ IISG Amsterdam, PSP archief, inv.nr. 867, 'Bespreking benaming van GPA' (2 juli, 1988),

Hoofdstuk 3: GroenLinks en de weg naar Europa

De periode tussen 1989 en 1991 was zeer turbulent voor het GroenLinks-bestuur. In korte tijd moesten veel besluiten worden genomen over de organisatie en de visie van de partij. In de literatuur wordt deze periode beschreven als een tijd waarin radicale standpunten plaatsmaakten voor gederadicaliseerde posities en waarin GroenLinks afstand nam van de cultuur om ‘tegen’ te zijn en haalbare compromissen zocht.⁹⁶ Dit was zeker niet het doel dat de PPR, PSP en CPN gezamenlijk hadden gesteld bij de fusieonderhandelingen. De nieuwe politieke cultuur is dus geen vanzelfsprekend gevolg van de oprichting van GroenLinks.

Bij de Tweede Kamerverkiezingen van september 1989 hoopte de nieuwe formatie 11 zetels te behalen.⁹⁷ Voor het optimisme verwezen ze naar de positieve uitslag van de Europese verkiezingen. Het resultaat van de verkiezing was echter zeer teleurstellend. GroenLinks wist maar 6 zetels te winnen. Achteraf stelde de campagnecommissie dat GroenLinks ‘de pariteit belangrijker vond dan de kwaliteit’ en dat er ‘amper sprake was van politieke vernieuwing’.⁹⁸ Dit betekende dat er werk aan de winkel was voor het GroenLinksbestuur om een eigen identiteit te formuleren waar de stemmers enthousiast over konden zijn.

De oriëntatiejaren van GroenLinks

Bij aanvang werd erkend dat het fusieprogramma van 1989 niet diepgaand genoeg was. Er moest zo snel mogelijk duidelijkheid komen over de standpunten van GroenLinks.⁹⁹ Het eerste punt wat op de agenda stond was het standpunt van GroenLinks over de NAVO. Als openingsstatement zei Ria Beckers, indertijd fractievoorzitter van GroenLinks, het volgende bij de algemene beschouwingen van 27 januari in 1990:

In de veranderende Oost-Westverhoudingen is ‘Nederland uit de NAVO’ even sjabloonachtig en achterhaald als ‘De NAVO moet blijven’. (...) De uitbreiding van de EG kan een vreedzame veiligheidsstructuur

⁹⁶ D. Verkuil, ‘van Groen Links naar GroenLinks. Op zoek naar evenwicht (1990-1994).’ in: Paul Lucardie en Gerrit Voerman eds., *Van de straat naar de staat? GroenLinks, 1990-2010*. (Amsterdam 2010) 86.

⁹⁷ ‘Groen Links komt er aan’, *Kampanjekrant Groen Links* (8 augustus, 1989) 1.

⁹⁸ ‘Campagne-commissie Groen Links komt met keiharde evaluatie’ *Radikaal Magazine* (december 1989) 18.

⁹⁹ IISG Amsterdam, PSP archief, inv.nr. 1245, ‘Fractiewerkplan prioriteiten Groen Links’ (13 januari, 1990).

bevorderen. Geen gesloten fort, dat de deling arm/rijk ook in Europa bevestigt, maar een democratisch gecontroleerde Europese gemeenschap, gericht op duurzame ontwikkeling. Het is nu tijd voor onze perestrojka!¹⁰⁰

Dit is de gedachte waarmee de partij verder ging. In het verkiezingsprogramma van 1994 stelt GroenLinks dat de NAVO moest worden opgeheven en in plaats daarvan moest er een pan-Europees collectief veiligheidssysteem komen.¹⁰¹

Dit was de eerste vorm van vernieuwing die plaatsvond binnen GroenLinks. Dit kwam voort uit een PPR-achtig optimisme – wellicht te danken aan de contributie van oud-PPR'er Beckers – over de mogelijkheden die verdere Europese integratie kon bieden. Maar 'GroenLinks' draaide niet enkel om veiligheidspolitiek. Er werd ook gediscussieerd over andere onderwerpen betreffende Europese politiek. Als eerste voorzitter van GroenLinks zei voormalig PSP'er Leo Platvoet het volgende over Europese integratie:

Te lang heeft het denken binnen radikaal-links stil gestaan om met nieuwe ideeën te komen. (...) Het is nu aan ons om nieuwe doelstellingen voor Europa te formuleren, en met oplossingen te komen.¹⁰²

Op dezelfde toon ging Nel van Dijk, Europarlementariër voor GroenLinks, verder in haar ideeën over Europa:

Fundamenteel tegen zijn we niet (meer) maar qua structuur en politiek staan we uiterst kritisch tegenover de EG en het streven naar snelle eenwording.¹⁰³

'Niet meer' is veelzeggend voor de ontwikkeling van GroenLinks. Van Dijk, als voormalig CPN'er, zag in dat er een verschuiving had plaatsgevonden binnen het gedachtegoed van de partij. Dit betekende tegelijkertijd dat er sprake was van 'afvallers', ofwel partijleden die het niet eens waren met de nieuwe standpunten. Vooral voormalig CPN-

¹⁰⁰ IISG Amsterdam, PSP archief, inv.nr. 1245, 'Algemene beschouwingen' (27 januari, 1990).

¹⁰¹ DNPP, GroenLinks verkiezingsprogramma's, 'Verkiezingsprogramma voor de Tweede Kamer en Europees Parlement 1994-1998'.

¹⁰² IISG Amsterdam, PSP archief, inv.nr. 1245, 'Openingstoespraak van Leo Platvoet op het Eerste Groen Links Congres. (24 november, 1990).

¹⁰³ IISG Amsterdam, PSP archief, inv.nr. 1245, 'Nel van Dijk, bijeenkomst Groen Links in de EG' (22 januari, 1990).

leden liepen het meeste weg. Ze creëerde de Nieuwe Communistische Partij (NCPN), anderen werden lid van de Socialistische Partij (SP), die vooralsnog kritisch bleef op de EG.¹⁰⁴

Op Europees niveau nam GroenLinks de plaats van de Nederlandse Regenboogpartij in de Europese Regenboogfractie over. De partij moest meteen een keuze maken over of ze wel bij de Regenboogfractie wilde blijven. Dit was niet onbelangrijk, omdat er in 1989 nieuwe Europese fracties waren gecreëerd met uitgesprokenere politieke opvattingen, bijvoorbeeld: Socialist Group, European Democratic Group, The Green Group, Left Unity en de Rainbow Group. In 1989 was er het plan om verder te gaan in de Regenboogfractie. Nu ging de voorkeur uit naar The Green Group, omdat dat ‘in deze periode het meest logisch’ was.¹⁰⁵ In een notitie van een partijvergadering is te lezen dat de voorkeur van de voormalige CPN en PSP initieel niet uitging naar The Green Group maar naar Left Unity, die vanuit een ideologische overtuiging sterk tegen Europese integratie was. Left Unity zou ‘niet meer passen’ bij GroenLinks, werd in een latere vergadering geconcludeerd.¹⁰⁶

De nieuwe doelstellingen van GroenLinks op Europees niveau draaiden om onder meer de volgende onderwerpen: een Europese ecologische veiligheidsraad, het beter op elkaar afgestemde hulpprogramma's van de EU-landen, handelsbevordering voor Oost-Europa, duurzame economische groei en Europese controle op multinationals. Verreweg de belangrijkste onderwerpen voor GroenLinks waren de democratisering van het Europese Parlement en democratische besluitvorming.¹⁰⁷ In juli 1991, toen Nederland het voorzitterschap van de Raad van de Europese Gemeenschappen op zich nam, waren er plannen om de Europese integratie een grote stap vooruit te laten zetten. In aanloop naar de onderhandelingen van het Verdrag van Maastricht, reageerde het GroenLinksbestuur op het voorzitterschap:

Hoe dan ook, de overdracht van bevoegdheden gaat door. Met de EMU zal zelfstandige financieel-economische politiek voorbij zijn. Een meer

¹⁰⁴ G. Voerman, 'De tweede jeugd van het communisme in Groningen: Groen Links en het einde van de CPN' in: Gerrit Voerman, *Tussen Moskou en Finsterwolde: Over de geschiedenis van het communisme in Oost-Groningen* (Scheemda 1993) 10.

¹⁰⁵ IISG Amsterdam, PSP archief, inv.nr. 1245, 'Notitie van Eric Meyer m.b.t. Europese fractie' (22 januari, 1990).

¹⁰⁶ IISG Amsterdam, PSP archief, inv.nr. 1245, 'Notitie van Eric Meyer m.b.t. Europese fractie' (22 januari, 1990).

¹⁰⁷ IISG Amsterdam, PSP archief inv.nr. 1245, 'Vergadering van het Algemeen bestuur van de stichting Groen Links in de EG' (9 maart, 1990).

democratisch Europa staat bovenaan de agenda (...) Wij zien mogelijkheden voor een duurzaam economisch beleid wat Oost-Europese landen kan helpen (...) Het is een goede zaak dat Europese integratie geaccepteerd wordt, hoe onvolmaakt misschien ook.¹⁰⁸

Weer wordt duidelijk dat ideologische scepsis tegenover Europa plaats heeft gemaakt voor politiek-institutionele scepsis. Er is zelfs sprake van een eerste tekenen van optimisme over verdere integratie.

Er kan echter niet gesproken worden van een breuk met het verleden. De partijen waren voorafgaand aan de fusie al gematigd in hun 'euroscepsis'. Ook waren de eurosceptische standpunten die ze hadden niet zomaar verdwenen. Een goed voorbeeld hiervan is wat GroenLinks-Europarlementariër Herman Verbeek zei in zijn betoog bij een Europese Parlementsvergadering: 'De EG is geen lichtend backen, ook niet voor Oost-Europa, maar een lopend vuur van produktieve en consumptieve overkill'.¹⁰⁹ Deze stelling lijkt veel op de verkiezingsprogramma's van 1984 en dit nuanceert het idee dat er sprake was van een volledige ideologische vernieuwing in de periode van 1989 tot 1991. Ondanks de nog steeds bestaande meningsverschillen binnen de partij, wordt er in een beleidsverslag van november 1990 het volgende geconstateerd:

Het allesomvattende milieuprobleem wordt steeds meer aan banden gelegd. En de internationale tegenstellingen en ontideologisering [de val van de Berlijnse muur] heeft een positief effect gehad op de integratie binnen GroenLinks.¹¹⁰

Zoals andere historici al hebben geconstateerd, heeft de val van de Berlijnse muur zichtbare invloed gehad op de vorming van GroenLinks, en voornamelijk de houding tegenover de internationale politiek.¹¹¹

¹⁰⁸ IISG Amsterdam, CPN archief, inv.nr. 1265, 'Discussiedagboek Groen Links in de EG nr 3. De vele dimensies van 1992' (december 1991).

¹⁰⁹ IISG Amsterdam, PSP archief, inv.nr. 1245, 'Halfjaarlijks Verslag GroenLinks in het EG' (19 december, 1990).

¹¹⁰ IISG Amsterdam, PSP archief, inv.nr. 1245, 'Openingstoespraak Leo Platvoet op Groen Links Congres' (24 november, 1990).

¹¹¹ Koole en Raap, 'Euroscepsis en de sociaal-democratie in Nederland', 120.

Het pleidooi voor een groen Europa

Het idee dat GroenLinks een pro-Europese partij is, stamt af van de opvatting van GroenLinks dat een ‘Groen Europa’ noodzakelijk is voor de toekomst. Dit idee bestaat uit twee onderdelen. Ten eerste dat groene politiek noodzakelijk is, waar de partij het intern grotendeels over eens was; ten tweede dat Europa in de toekomst meer bevoegdheden zal krijgen om groen beleid te kunnen handhaven. Dit tweede onderdeel is waar GroenLinks in de laatste dertig jaar een ontwikkeling in heeft doorgemaakt.

Bij de aanloop naar het Verdrag van Maastricht was er veel discussie over welke nieuwe bevoegdheden de Europese Commissie zou krijgen. Zoals eerder beschreven, vond GroenLinks dat democratisering van de Europese Unie de belangrijkste vraag was die aan de orde moest komen. De fusiepartij was echter niet tevreden over het verdrag dat op 11 december 1991 op tafel lag:

Het verdrag van Maastricht is een slechte stap in Europese integratie. De negatieve aspecten domineren de positieve. Het belangrijkste bezwaar is het gebrek aan democratie, het roemruchte ‘democratische gat’, dit is volkomen ontoelaatbaar.¹¹²

GroenLinks heeft dan ook tegen het Verdrag van Maastricht gestemd, ondanks haar positieve houding die ze voorafgaand aan de stemming hadden.

Hoewel GroenLinks inzag dat een meer geïntegreerd Europa nodig was om een continent-brede groene politiek te handhaven, vonden ze democratische besluitvorming nog belangrijker. GroenLinks erkende dat Europa de goede richting op ging met haar ‘groene politiek’, wat zich in de periode van 1987 tot 1992 ontwikkelde. Een van de onderwerpen die in het Verdrag van Maastricht aan bod kwam was de *5th Environment Action Programme*, wat het vernieuwende programma van 1987 (*4th EAP*) moest voortzetten. Voor het eerst zouden er belastingen en stimulansen komen om milieuvriendelijke praktijken te bevorderen.¹¹³ Dit is wat GroenLinks in haar verkiezingsprogramma van 1989 de ‘GroenTax’ noemde. Met de *5th EAP*, die in 1993 werd geratificeerd, zou dit in EU-verband een werkelijkheid worden.

¹¹² IISG Amsterdam, CPN archief, inv.nr. 1265, ‘Alexander de Roo: Andere toon!’ (december 1991).

¹¹³ C. Hey, ‘EU Environmental Policies: A short history of the policy strategies’ in *EU Environmental Policy Handbook* (2007) 20-23.

Met de nodige teleurstellingen en successen werkte GroenLinks verder aan haar politieke ontwikkeling in Nederland en in Europa. Langzamerhand maakten de oude namen van de PPR, PSP en CPN plaats voor nieuwe partijhoofden en partijleden, maar in de jaren na het Verdrag van Maastricht bleef GroenLinks kritisch op de institutionele ontwikkelingen van de Europese Unie. Ook het Verdrag van Amsterdam in 1999 kon bijvoorbeeld niet op de goedkeuring van de fusiepartij rekenen. In 2006 stemde GroenLinks met tegenzin voor het Verdrag van Nice.¹¹⁴ In de ontstaansgeschiedenis van GroenLinks is duidelijk te zien dat haar pro-Europese houding niet als vanzelfsprekend voortvloeide uit de fusieonderhandelingen, maar het resultaat was van politieke ontwikkelingen die de individuele fuserende partijen overstegen.

¹¹⁴ Joost Lagendijk, 'Europa heeft een Montesquie nodig' *GroenLinks* (6 september, 2006).

Conclusie

Dit onderzoek heeft een poging gedaan om de totstandkoming van het Europa standpunt van GroenLinks beter te kunnen begrijpen aan de hand van het concept ‘eurosceptis’. In de historiografie wordt er vaak gesproken van een traditionele ‘pro-Europese consensus’ in Nederland. Recente literatuur erkent echter dat er wel degelijk sprake was van sceptis over de toenemende Europese integratie die plaatsvond in de jaren tachtig. De meeste sceptische partijen volgden wat ook wel het ‘voorwaardelijkheidsdenken’ genoemd wordt: Als Europa hieraan voldoet, is het goed, maar zij voldoen hier nog niet aan. Net als historici hebben politicologen sinds het begin van de eenentwintigste eeuw ook een poging gedaan om eurosceptis als concept een plek te geven in de wetenschappelijke literatuur. Politicologen hebben geprobeerd om onderzoeksmethodes voor te stellen die toepasbaar zijn op alle casussen. Historici hebben opgemerkt dat zulke onderzoeksmethodes niet genoeg nuance toevoegen, en de geschiedenis stiefmoederlijk behandelen. Naar aanleiding van het pleidooi van historici om een eigen historische methode te gebruiken bij het onderzoeken van ‘eurosceptis’ hebben Anjo Harryvan en Jan van der Harst een voorstel gedaan om ‘eurosceptis’ te onderscheiden in vijf categorieën, die in dit onderzoek zijn toegepast op de casus van de klein linkse partijen in de jaren tachtig en de oprichting van GroenLinks.

Historici hebben weinig geschreven over het Europastandpunt van GroenLinks. Er is geen consensus over hoe belangrijk het Europese vraagstuk bij de oprichting van GroenLinks was. De auteurs die over dit onderwerp hebben geschreven typeren vaak de CPN en PSP als ‘hard-eurosceptisch’. De PPR en GroenLinks krijgen daarentegen vaak het label ‘pro-Europees’. Dit onderzoek heeft een poging gedaan om dit debat te verrijken door te laten zien dat het onderscheid tussen eurosceptisch en pro-Europees meer genuanceerd is en daardoor in strijd is met de werkelijke geschiedenis.

In het eerste hoofdstuk is de ‘eurosceptis’ van de PPR, CPN en PSP geanalyseerd. Uit die analyse volgde dat er een belangrijk verschil bestaat tussen enerzijds de PPR en anderzijds de CPN en PSP. De CPN en PSP waren vanwege hun geschiedenis zeer kritisch over de vorming van een Europees machtsblok. De PSP pleitte zelfs voor de Nederlandse uittrekking uit de EG. De vorm van sceptis van de CPN en PSP was voornamelijk ideologisch geladen. In contrast daarmee sloot de PPR zich meer aan bij het voorwaardelijkheidsdenken van de PvdA, met wie ze in de jaren zeventig in het kabinet heeft gezeten. Ondanks dat de literatuur de PPR beschrijft als ‘pro-Europees’, waren ze

zeer kritisch op Europese integratie. Haar kritiek had voornamelijk de vorm van politiek-institutionele en specifieke scepsis. Het was dan ook moeilijk voor de drie klein linkse partijen om overeenstemming te vinden met elkaar wat betreft Europese integratie. Toch hebben de drie partijen samen meegedaan aan de Europese Parlementsverkiezingen van 1984. Bij de samenwerking kwam er vanuit elke hoek kritiek op het programma, maar de samenwerking had desondanks tegelijkertijd een enorme invloed op de manier waarop de partijen keken naar een toekomstig samenwerkingsverband.

In het tweede hoofdstuk zijn de fusieonderhandelingen en Europese Parlementsverkiezingen van 1989 verder belicht. Opnieuw gingen de partijen gezamenlijk meedoen aan de Europese Parlementsverkiezingen. Ondanks het feit dat de samenwerking niet heel soepel verliep, was het wel duidelijk dat de ideologische afstand tussen de partijen was afgenomen. De meningsverschillen waren minder intens. Bovendien was de stemming ook verbeterd aan de hand van de goede verkiezingsuitslagen. De CPN, PSP en PPR waren allen positief over samenwerken bij de Tweede Kamerverkiezingen in september van datzelfde jaar. Bij de fusieonderhandelingen stond het thema 'groen' centraal, waarbij Europa volgens de onderhandelaars een belangrijke rol moest spelen in het handhaven van een groene politiek. Het grootse verschil van 1989 tegenover 1984 is dat de CPN en PSP erkenden dat toekomstige Europese integratie een niet meer te stoppen feit was. Het gevolg hiervan was dat de partijen compleet weg stapten van ideologische scepsis en zich net als de PPR gingen focussen op voornamelijk politiek-institutionele scepsis.

Tot slot is er gekeken naar de oriëntatiejaren van GroenLinks. Na een teleurstellende verkiezingsuitslag was er behoefte aan vernieuwing binnen de partij. De partij wilde niet meer enkel 'tegen' zijn en zocht naar compromissen. Inhoudelijk betekende dit dat radicale standpunten zoals 'Nederland uit de EG' en 'Nederland uit de NAVO' plaats moesten maken voor 'Geen NAVO, maar wel een Europees veiligheidsbeleid'. GroenLinks zocht haalbare doelstellingen op Europees niveau en focuste zich vooral op het 'democratische gat'. De Europese Gemeenschap, en later de Europese Unie, maakte zelf ook een ontwikkeling door, waarin ze erkende dat 'groene politiek' een belangrijk onderdeel uitmaakte van de toekomst van Europa. Ondanks het feit dat GroenLinks haar 'GroenTax' werkelijkheid zag worden, bleven ze kritisch op de institutionele opmaak van de Europese Unie.

De hoofdvraag van dit onderzoek luidt: Hoe ging GroenLinks om met haar 'euro-sceptische' deelpartijen en hoe vormde ze zich om tot één van de meer pro-Europese

partijen in Nederland in de periode van 1979 tot 1992? De categorisatie van de ‘euro-sceptische’ deelpartijen is in dit historisch onderzoek diepgaand belicht aan de hand van vijf categorieën die door Harry van der Harst zijn voorgesteld. Aan de hand van de context van de jaren tachtig is een zekere ontwikkeling te zien in de vorm van eurosceptis die bij deze partijen zichtbaar is, van meer ideologisch geladen sceptis naar politiek-institutionele en specifieke sceptis. Deze ontwikkeling werd beïnvloed door factoren als ideologische vernieuwing van de partijen, samenwerking op Europees niveau, internationale ontideologisering (de val van de Berlijnse muur en de opheffing van Sovjet-Unie) en de ontwikkeling van Europese samenwerking. Dit waren de achterliggende factoren die bij de vorming van het Europastandpunt van GroenLinks een rol gespeeld hebben. Behalve die factoren is het ook duidelijk geworden dat de klein linkse samenwerking bij de Europese verkiezingen in 1984 en in 1989 minstens zo belangrijk was in de geschiedenis van GroenLinks.

Het is moeilijk te zeggen welke factor belangrijker was in de vorming van het Europa standpunt van GroenLinks. Was de invloed van de PPR doorslaggevend? Was het enkel vanwege de Europarlementariërs van Regenboog dat de fusie van de PPR, CPN en PSP mogelijk was? Door meerdere factoren te traceren heeft dit onderzoek het beeld van links eurosceptis behoorlijk kunnen nuanceren. Ook heeft dit onderzoek het concept ‘eurosceptis’ zelf kunnen nuanceren. Zo kan GroenLinks in 1992 beschreven worden als een ‘euro-sceptische’ partij, vanwege het feit dat ze openlijk kritiek hadden op de institutionele ontwikkelingen van Europa. Tegelijkertijd kun je GroenLinks ook beschrijven als een ‘pro-Europese’ partij, als je de focus legt op haar optimisme over toekomstige Europese ontwikkelingen.

Wat dit onderzoek niet heeft gedaan is het verder onderzoeken van de ontwikkeling van het Europastandpunt van GroenLinks na het Verdrag van Maastricht. Ook is dit onderzoek niet een uitputtende partijgeschiedenis van de PPR, CPN en PSP, omdat er voornamelijk is gefocust op de Europese dimensie van de partijen. Toekomstig historisch onderzoek kan de literatuur verrijken door de ontwikkelingen van eurosceptis bij politiek rechtse partijen te onderzoeken.

Dit onderzoek heeft wel laten zien dat diepgaand historisch onderzoek naar eurosceptis, interessante inzichten kan opleveren over hoe de standpunten van politieke partijen ten aanzien van Europa in de loop der tijd zich hebben ontwikkeld vanuit verschillende categorieën van eurosceptis.

Bibliografie

- Beyers, J., Vollaard, H., en Dumont, P., eds., *European integration and Consensus Politics in the Low Countries* (London 2014).
- Bitumi, A., 'An uplifting tale of Europe, Jacques Delors and the contradictory quest for a European social model in the Age of Reagan', *Journal of Transatlantic Studies* 16:3 (2018).
- Harryvan, A. G., en Van der Harst, J., eds., *Verloren consensus. Europa in het Nederlandse parlementair-politiek debat, 1945-2013* (Nijmegen 2013).
- Hey, C., 'EU Environmental Policies: A short history of the policy strategies' in: *EU Environmental Policy Handbook* (2007).
- Leconte, C., *Understanding Euroscepticism* (Basingstoke 2010).
- Leconte, C., 'From pathology to mainstream phenomenon: Reviewing the Euroscepticism debate in research and theory' *International Political Science review* 36:3 (2015) 250-263.
- Libera M., Schirmann, S., en Wassenberg, B., eds., *Abstentionnisme, euroscepticisme et anti-européanisme dans les élections européennes de 1979 à nos jour* (Stuttgart 2016).
- Otjes, S., en Voerman, G., 'Four flavours of Euroscepticism in the Netherlands' in: Patrick Moreau en Birte Wassenberg eds. *European Integration and new Anti-Europeanism: The 2014 European Election and the Rise of Euroscepticism in Western Europe*. (Stuttgart 2016).
- Reiding, H., 'Sociaaldemocratische voorwaarden aan Europa' *De Hofvijver* nr.17 (2012).
- Sitter, N., 'The politics of opposition and European integration in Scandinavia: is euroscepticism a government opposition dynamic?', *West European Politics* 24:4 (2001) 22-39.
- Sitter, N., 'Opposing Europe: Euro-Scepticism, Opposition and Party Competition', *Opposing Europe Research Network Paper*, 9/SEI Working Paper no 56. (Brighton 2002).
- Taggart, P., *A touchstone of Dissent: Euroscepticism in Contemporary Western European part Systems* (New York 1998).
- Van Meurs, W., et. al. eds., *Europa in alle staten: Zestig jaar geschiedenis van Europese integratie* (Nijmegen 2013).

- Veenstra, W.J., *De PvdA en Europa. Een onderzoek naar de houding van de PvdA ten opzichte van Europese samenwerking in het kader van de Gemeenschappen* (Leiden 1976).
- Verrips, G., *Dwars, duivels en dromend. De geschiedenis van de CPN 1938-1991* (Amsterdam 1995).
- Voerman, G., en Lucardie, A.P.M., *Verloren Illusie, Geslaagde fusie? GroenLinks in historisch en politicologisch perspectief*. (Leiden 1999).
- Voerman, G., en Lucardie, A.P.M., *Van de straat naar de staat? GroenLinks 1990-2010* (Amsterdam 2010).
- Voerman, G., 'De tweede jeugd van het communisme in Groningen' in: Gerrit Voerman, Tussen Moskou en Finsterwolde: Over de geschiedenis van het communisme in Oost-Groningen (Scheemda 1993).
- Vollaard, H., en Boer, B., eds., *Eurosceptis in Nederland* (Utrecht 2005).
- Vollaard, H., en Voerman, G., en Van der Harst, J., *Van aanvallen! Naar verdedigen? De opstelling van Nederland ten aanzien van Europese integratie 1945-2015* (Den Haag 2015).
- Vollaard, H., en Voerman, G., 'Nederlandse partijen over Europese integratie' *Internationale Spectator* 71:2 (2017).
- Vos, H., 'The Netherlands turns Eurosceptic' in: *The low countries: arts and society in Flanders and the Netherlands* (2012 Gent).

Websitebronnen:

- 'Klaver: Maak Europa een moderne wereldmacht', GroenLinks <https://groenlinks.nl/nieuws/klaver-maak-europa-een-moderne-wereldmacht> (geraadpleegd 15 april 2022).
- 'Europa heeft een Montesquieu nodig', GroenLinks <https://groenlinks.nl/nieuws/europa-heeft-een-montesquieu-nodig-o> (geraadpleegd 12 mei 2022).

Krantenbronnen en tijdschriftbronnen:

- 'de EG, goed voor U?', *Bevrijding* (mei 1979).
- 'Groen Manifest en Europees Platform' *Bladgroen* 1, no.1 (Juni 1983).
- 'Blij met een groene partij?' *MD (Miliuedefensie)* (juli/augustus 1983).
- 'Europese samenwerking?' *P en C (Politiek en Cultuur)* 43, no. 8 (oktober 1983).
- 'Programma GPA gaat de mist in' *Klassenstrijd* 131 (23 november, 1983).
- 'Groen Platform niet eens met van Duijn' *Trouw*, (24 december, 1985).

Van Egdom, H., 'Boos en toch vrolijk. De paradox van de nieuwe beeldvorming' in *Radikalenkrant* 6:3, (16 mei, 1988).

'Succes in Europa voor REGENBOOG', *De Volkskrant*, (20 juni, 1989).

'Groen Links komt er aan', *Kampanjekrant Groen Links* (8 augustus, 1989).

'Onderhandelingen gemeenschappelijke lijst: de posities worden betrokken' in: *Bevrijding* 33 (1989).

'Campagne-commissie Groen Links komt met keiharde evaluatie' *Radikaal Magazine* (december 1989).

'Euroscopsis onder Nederlandse kiezers', *Trouw* (11 juni, 2004).

Archiefbronnen:

International Instituut voor Sociale Geschiedenis (IISG) Amsterdam (Op datum gesorteerd)

PSP archief, inv.nr. 738, 'De PSP over de Europese gemeenschap' (februari 1979).

PSP archief, inv.nr. 1221, 'Kiezen voor de E.G. is kiezen voor:' (4 juni, 1979).

CPN archief, inv.nr. 263, 'Kansen op overleven: De pleit voor een gezamenlijk programma voor de Europese Verkiezingen' (1983).

CPN archief, inv.nr. 264, 'CPN werkgroep brief aan CPN bestuur' (4 juli, 1983).

CPN archief, inv.nr. 264, 'PSP afschrift van 11 augustus 1983 over het PPR-ontwerp voorstel' (11 augustus, 1983).

CPN archief, inv.nr. 264, 'Bespreking Europese verkiezingen' (16 september, 1983).

PSP archief, inv.nr. 1221, '41ste psp-kongres groningen' (26/27 november, 1983).

CPN archief, inv.nr. 264, 'Speech van Elli Izeboud' (27 november, 1983).

CPN archief, inv.nr. 263, 'Vervolgconferentie 27 november te Amsterdam' (27 november, 1983).

PSP archief, inv.nr. 1221, 'Evaluatie Euro-Kampagne 1984' (1984).

CPN archief, inv.nr. 1244, 'G.P.A.-POST betreffende Roel van Duijn' (22 april, 1985).

CPN archief, inv.nr. 1244, 'Radikaal links en Landbouw: een discussie' (mei 1985).

CPN archief, inv.nr. 1244, 'G.P.A.-POST nummer 4' (september 1985).

CPN archief, inv.nr. 346, 'voorbereiding bespreking beleidsprogramma' (14 maart, 1987).

CPN archief, inv.nr. 1244, 'Konsept ontwerp programma GPO vergadering' (30 juni, 1988).

- CPN archief, inv.nr. 1244, 'Konsept ontwerp programma GPO vergadering' (30 juni, 1988).
- PSP archief, inv.nr. 867, 'Bespreking benaming van GPA' (2 juli, 1988).
- CPN archief, inv.nr. 1244, 'Brief aan PSP bestuur betreffende het GPO' (6 juli, 1988).
- CPN archief, inv.nr. 1267, 'Partijbestuur: brief aan leden' (21 augustus, 1988).
- PSP archief, inv.nr. 867, 'Voor een maakbaar socialisme: 6. De Europese dimensie' (27 december, 1988).
- CPN archief, inv.nr. 1265, 'G.P.A. brief aan partijbesturen' (4 januari, 1989).
- CPN archief, inv.nr. 1267, 'Open brief aan CPN, PPR en PSP' (15 januari, 1989).
- CPN archief, inv.nr. 1267, 'Brief aan de partijbesturen' (22 januari, 1989).
- PSP archief, inv.nr. 867, 'Partijcongres PSP 14 februari' (14 februari, 1989).
- CPN archief, inv.nr. 1266, 'Regenboog verkiezingsprogramma: Bram van der Lek' (13 juni, 1989).
- CPN archief, inv.nr. 1266, 'REGENBOOG = GROEN' (14 juni, 1989).
- CPN archief, inv.nr. 1268, 'Bestuur van Regenboog' (7 september, 1989).
- PSP archief, inv.nr. 1245, 'Evaluatie Groen Links Kampanje T.K. Verkiezingen 6 september 1989'. (16 september, 1989).
- PSP archief, inv.nr. 1245, 'Fractiewerkplan prioriteiten Groen Links' (13 januari, 1990).
- PSP archief, inv.nr. 1245, 'Nel van Dijk, bijeenkomst Groen Links in de EG' (22 januari, 1990).
- PSP archief, inv.nr. 1245, 'Notitie van Eric Meyer m.b.t. Europese fractie' (22 januari, 1990).
- PSP archief, inv.nr. 1245, 'Algemene beschouwingen' (27 januari, 1990).
- PSP archief, inv.nr. 1245, 'Vergadering van het Algemeen bestuur van de stichting Groen Links in de EG' (9 maart, 1990).
- PSP archief, inv.nr. 1245, 'Openingstoespraak van Leo Platvoet op het Eerste Groen Links Congres. (24 november, 1990).
- PSP archief, inv.nr. 1245, 'Halfjaarlijks Verslag GroenLinks in het EG' (19 december, 1990).
- CPN archief, inv.nr. 1265, 'Discussiedagboek Groen Links in de EG nr 3. De vele dimensies van 1992' (december 1991).
- CPN archief, inv.nr. 1265, 'Alexander de Roo: Andere toon!' (december 1991).

Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen (DNPP) Groningen:

CPN Partijprogramma's: 'De weg naar socialistisch Nederland. Ontwerp beginselprogramma der C.P.N', (1954).

CPN partijprogramma's, '1954', (1954).

CPN partijprogramma's, 'Punten waar de CPN voor optreedt bij de Europese verkiezingen', (1979).

PSP partijprogramma's, 'Werkprogramma '71-'75.', (1971).

PPR partijprogramma's, 'Program Politieke Radikalen', (1977).

PPR partijprogramma's, 'Europees programma', (1979).

PPR partijprogramma's 'Programma 1981-1985', (1981).

GroenLinks verkiezingsprogramma's, 'Verder Kijken' (1989).

GroenLinks beginselprogramma, 'Uitgangspunten van Groen Linkse politiek' (1991).

GroenLinks verkiezingsprogramma's, Verkiezingsprogramma voor de Tweede Kamer en Europees Parlement 1994-1998' (1994).